

Лозова О.М.,
доктор психологічних наук, доцент,
Київський університет імені Бориса Грінченка

ПСИХОСЕМАНТИКА ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ: АКМЕОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

У статті викладено результати дослідження психосемантичної структури етнічної свідомості в контексті акмеології. Підтверджено гіпотезу про різний ступінь збереженості етнічного компонента універсальних понять та онтогенетичну динаміку етнорелевантної семантики від юнацького до середнього віку.

Ключові слова: етнічна свідомість, психосемантика, етнорелевантні поняття.

У вітчизняній науці етнічна свідомість продовжує залишатися об'єктом теоретичних та емпіричних досліджень на межі етнопсихології, психології особистості, соціальної психології, культурології, філософії. Дослідники у даній царині найчастіше використовують два підходи.

Перший з них характеризується ретроспективною експертною оцінкою, що дозволяє на основі історичного минулого відтворити й пояснити актуальний стан менталітету того чи іншого етносу. Засадничі праці цього етнопсихологічного напрямку досліджень належать О. Кульчицькому [3], В. Яніву [10], С. Ярмусю [11], Б. О. Попову [8], М. І. Пірен [7] та ін. Їхні наукові висновки констатують фактичний стан буття, зберігання й відтворення різних етнокультур у просторі давньої та сучасної України, акцентують особливості їхнього розвитку.

Другий підхід заснований на емпіричному описі існуючих рис етнічного, крізь які виявляються більш глибокі свідомісні процеси. Так, психосемантичний підхід, магістральний для нашого дослідження, аналізує етнічну свідомість як соціокультурну за походженням семантичну систему значень індивіда, опредмечену контекстом життєдіяльності етносу. Дана парадигма представлена в роботах Д.О. Леонтєва [4], В. Ф. Петренка [6], О. Г. Шмельова [9],

Авторське визначення досліджуваного феномена ми сформулювали у такий спосіб: етнічна свідомість – це детермінована етнічним контекстом гештальту, опредметнена у фіксованій системі значень, смислів та способів дій форма свідомості, яка продукує етнічний образ світу.

Попри те, що у вітчизняній психології сьогодні бракує системних міждисциплінарних розробок, присвячених акмеологічним аспектам етнічної свідомості, важливість вивчення феномена етнічності у її вершинних проявах не викликає сумнівів. Адже, згідно з концепцією В.П. Бранського, основна ідея етнологічної акмеології полягає в тому, що пасіонарний поштовх, що призводить до етнічної динаміки та зміни структури етносу, розглядається саме як етнічне акме [1]. Найважливіший вислід його синергетичної філософії історії. Загальні основи акмеології у психологічній науці були закладені (А.А. Бодальовим, Ю.А. Гагин, А.А. Деркач, Н.В. Кузьміною,

Відомо, що етнічна свідомість може розглядатись як у діахронічному плані (етногенез), так і в синхронічному плані становлення етнічності в онтогенезі. Застосування єдиної операціональної моделі категоріальних структур індивідуальної й суспільної свідомості, – моделі семантичних просторів свідомості – дозволило нам екстраполювати ідею етнічного акме з царини свідомості етносу на свідомість етнофора. Відтак постало завдання дослідження вікової динаміки становлення та акмеологічного розвитку етнічної знаковості у свідомості сучасників.

Передбачалося, що онтогенетична динаміка змісту етнічної свідомості констатується у віковій специфіці існування універсальних понять. З експериментальною метою нами був складений набір з 20 лексем-універсалій (див. табл. 1), що гіпотетично відбивають феноменологію етнічних констант. До зазначеного стимульного матеріалу застосовувався метод етнічного семантичного диференціалу [5].

Контингент експериментальних груп утворили студенти, аспіранти та викладачі трьох вищих навчальних закладів: Київського національного лінгвістичного університету, Національного університету «Києво-

Могилянська академія», Інституту післядипломної освіти Київського національного університету ім. Т. Шевченка (n = 153). Віковий розподіл досліджуваних обох статей – від 18 до 48 років, усі – етнічні українці. Виконане під нашим керівництвом магістерське дослідження А.О. Варави містить результати факторного аналізу сприймання названих понять досліджуваними студентського віку. Уніфікованість застосованих методів дала можливість порівняти висновки цього дослідження з нашими, утворивши вибірку молодших (18-25 років) і старших (26-48 років) досліджуваних.

Система оцінних балів проходила математично-статистичну обробку факторним аналізом на основі програми SPSS 12.0, визначення факторів проводилося за допомогою методу визначення головних компонентів. Рівень статистичної значущості факторів для даної вибірки було встановлено в показниках не нижче 8 %, а статистичної значущості шкал – 0.50.

У результаті факторизації кореляційної матриці оцінок було отримано низку факторів, що дозволили порівняти семантику молодшої і старшої етнічних груп з точки зору збереженості в них етнічної складової (табл. 1).

Таблиця 1.

**Факторне наповнення семантичного простору етнорелевантних понять
(віковий аспект)**

	Досліджувані 18-25 років	Досліджувані 26-48 років
Земля	Позитивна самодостатність добра Ясність етнічно свого. Слабкість. Юнацьке нерозуміння	Чесноти-закритість. Чужий досвід. Сила, стійкість у часі. Несвобода. Рідність.
Дім	Відторгнення чужого. Заперечення етнічного Я. Слабкість.	Емоційний позитив. Сила. Позитивна етнічність. Новизна.
Друг	Позитивність особистості. Заперечення етнічності. Вікова доступність. Близькість.	Емоційне прийняття. Страх зради. Простота. Загрозливість.
Хліб	Сила свободи. Етнічна самоповага. Занедбаність.	Свобода – закритість . Етнічна приємність. Велич.
Я	Позитивна динамічність. Заперечення етнічного Я. Доступність. Близькість.	Характерологічний позитив. Особистісна гідність. Самокритичність. Зверхність

Народ	Шляхетність діяльної доброти. Зацікавлене самоприйняття етнічного. Розмитість етнічного характеру. Вікова обумовленість.	Позитивна загадковість. Ювенільність. Етнічність. Наївність.
Ми	Незалежність досвіду. Невибагливість. Позитивна сила норми.	Благородство. Конфронтаційність – самодостатність. Довірлива слабкість. Молода етнічність. Когнітивна складність.
Життя	Всебічно позитивна оцінка. Позитивне прийняття етнічного Я. Слабкість. Непередбачуваність.	Емоційне прийняття. Легковажність. Інертність.
Чоловік	Позитивна динамічна сила. Заперечення етнічного Я. Сила волі.	Особистісний баланс. Характерність. Етнічність.
Жінка	Здорова сценічність. Всебічне етнічне самоприйняття. Молодість. Відторгнення чужого.	Позитив досвіду. Етнічність.
Душа	Комфортність близького. Заперечення етнічного Я. Автономність. Зрозумілість.	Стійкість – ранимість. Самоприниження . Сила. Оптимізм.
Релігія	Благородство рідного. Заперечення етнічного. Повага . Віковий фактор.	Моральний позитив. Когнітивний нігілізм. Захоплююча сила.
Любов	Всебічно позитивна оцінка. Прийняття етнічності. Раціональність.	Позитивна оцінка.. Тайна. Вікова мудрість.
Свобода	Всебічна привабливість. Заперечення етнічного Я. Чужорідна складність.	Інтелектуальне благородство. Складне позаетнічне явище. Справедливість.
Нація.	Природня позитивність рідного. Заперечення етнічного. Фактор досвіду	Емоційний позитив. Гідність – незадоволеність. Закритість.
Держава	Благородна сила. Заперечення етнічного. Мудрість.	Емоційне прийняття. Неетнічна сила. Заперечення чужого.
Мова	Етнічна аутосимпатія. Відсутність само розуміння. Слабкість.	Емоційна близькість. Вразливість. Етнічність.
Пісня	Мудрість роду. Всебічне етнічне самоприйняття. Давні першоелементи українського. Неясність чужого.	Емоційний позитив. Журлива етнічність. Доброзичливість.
Україна	Позитивна маскулінність. Повага до свого етносу. Комплекс меншовартості. Фактор вікової належності	Близькість – слабкість. Молодість. Позачасова велич.

Вже попередній огляд отриманих результатів показав, що вікові відмінності у психосемантиці понять-універсалій полягають у помітно вищій категоричності юнацької вікової групи щодо атрибуції етнічного в цих

поняттях. Відкидання етнічності одних універсалій чергується у молоді з характеристиками етнічної самоповаги, самозацікавленості та самоприйняття інших універсалій. Респонденти старшої групи до оцінок такого роду підходять більш зважено: категорія етнічного згадується в контексті безсумнівно етнічних понять (*жінка, мова, земля, хліб, пісня*). У той же час тут значно частіше виявляється емоційно позитивне ставлення, що дозволяє трактувати оцінені так поняття як такі, що наближені до полюсу «свій».

Відмітимо лише найбільш цікаві трактування універсалій. Так, категорія *ми* молодшими досліджуваними сприймається з позиції безумовно позитивної оцінки себе як благородних, щасливих, самозацікавлених, сміливих і мужніх людей, що позитивно оцінюються іншими, але не пов'язані з власним етнічним. Власне *я* більшістю молодих українців оцінюється як позитивне динамічне утворення з притаманними йому характеристиками сили, привабливості та незалежності. Юнацьке *я*, етнічно індіферентне, постає простою та зрозумілою категорією. Менша частина вибірки повністю заперечує зв'язок власного *я* з етнічним. Старша група акцентує переважно характерологічні та когнітивні особливості *я* та *ми*. При цьому зазначається наявність незрілої, такої, що переживає етап становлення, етнічності колективного *ми*.

Концепт *дім* займає провідне місце в екзистенціалі національного буття Дім – Поле – Храм. «В широкому плані символіка концепту «Дім» означає святе докільля буття людини, в якому вона (як хазяїн оселі) може займати чільне місце. Символ «Дім» характеризує антропоцентричне буття від сім'ї до національної солідарності. «Дім» – це ніша людини в Універсумі», – пише С.Б. Кримський [2, с. 274]. Тому непов'язаність уявлень про *дім* з етнічним у душі юного українця може свідчити про некоріненість особистості або страх втрати родинного осередку – символічного місця захисту та спокою – і тому постає слабким, неетнічним утворенням. Більш зрілі респонденти семантизують це поняття в контексті позитиву, сили, новизни та етнічності.

Сприймання українським етносом категорії *земля* як цілковито позитивної категорії добра, детерміновано чинниками геоісторичної зумовленості. Однак, здебільшого тут немає ототожнення себе з етнічною територією, землею, на якій історично проживали українці, що, на нашу думку, зумовлено соціально-історичними обставинами життя українського народу, який більший період свого історичного розвитку не мав власної державності, існував на периферії, як складова частина інших етнічних спільнот (атрибуція в термінах несвободи та закритості у досліджуваних старшої групи). Частина етнічно більш свідомих молодих українців безпосередньо відносить категорію *земля* до етнічно свого, розуміючи свою етнічну належність до споконвічно українських теренів.

Можна припустити, що історичні події етногенезу та взаємодії етносу з сусідами стали причиною усвідомлення немужності та слабкості категорії *земля* у свідомості сучасної української молоді. Згідно з дослідженням С.Б. Кримського, земля у традиційній українській свідомості асоціювалася з образом матері, і в умовах постійної нестабільності влади (батьківське начало) залишалася інваріантною цінністю в усі історичні часи [2, с. 276-277]. Отже, стереотипні твердження про прив'язаність українця до власної землі мають місце у ментальності молодих представників українського етносу, у той час як старші його представники надають більш серйозного значення землі як етнонаціональній території.

Одночасне існування позитивних і негативних характеристик молодими респондентами поняття *мова* пов'язане, очевидно, з двомовністю в країні, зі стрімким входженням української мови в обіг тих молодих українців, що були сформовані переважно російськомовними системами освіти та російськомовним родинним вихованням. Але, незважаючи на це, мова сучасними українцями розуміється як невід'ємна частина етнічного, як споконвічно українська характеристика і яскрава ознака української етнічності (категорії беззастережної етнічності мови у старшої групи). «Історично статус святинь українського народу пов'язувався з архетипом

слова (мови) та з архетипом софійності, знаками мудрості самого життя, осяяного благодаттю [2, с. 275]». Можливо, тому недостатня обізнаність у всіх мовних аспектах провокує «нерозуміння себе» засобами української мови, з чим органічно пов'язана певна міра слабкості впливу мовного аспекту на формування етнічності молодого українця.

І старші, і молодші українці сприймають *державу* як неетнічну, але мудру й благородну силу. Сьогодні етнічність стає одним із вимірів національної (громадянської) свідомості, де етнокультурні характеристики зливаються з економічними та політичними цілями розвитку держави, а сам етнос виступає або частиною населення соціально-територіальної системи (країни), або, зокрема, у моноетнічних державах, співпадає з ним. Співпадіння етносу та державної організації тому й усвідомлюється як ідеальна модель етнічного розвитку: тут найважливіші структурні елементи соціально-територіальної системи – територія, народонаселення та політична організація – знаходяться в несуперечливій взаємозумовленості. При такому співпадінні етнос зберігає за собою роль суб'єкта історичного процесу, а функцію політичної суб'єктності виконує держава. Сучасна Україна перебуває на шляху до такого ідеалу.

Поняття *нація* завжди несе в собі політичний відтінок, впливаючи на соціальну поведінку людей. Виокремлення нації пов'язане з міфом про спільну долю (який ідеологічно упродовжується у свідомість спільноти) і віднесення індивідом себе до певної нації означає включення своїх дій у певний політичний та ідеологічний контекст. Це є вичерпним поясненням того факту, що респонденти обох вікових груп семантизують поняття у площині рідного, емоційно позитивного, гідного, але такого, що викликає незадоволеність.

Висновки.

Психосемантичний аналіз етнічно релевантних понять зафіксував різний ступінь збереженості етнічного компонента цих понять: етнічними в цьому сенсі виявились поняття *Україна, ми, мова, пісня, народ, хліб, дім,*

земля, чоловік, жінка. Поняття нація, життя, любов, друг, я, душа, релігія, очевидно, репрезентують відмінну від етнічної сферу свідомості. Констатовано значну семантичну близькість між поняттями ми, мова, народ та пісня, а також семантичну віддаленість між поняттями ми, нація, свобода та держава та виразну характеристику неетнічності держави та свободи.

Підтверджено гіпотезу про онтогенетичну динаміку етнічної семантики від юнацького до зрілого віку в сенсі прийняття етнофором свого етнічного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бранский В.П. Социальная синергетика и теория наций. Основы этнологической акмеологии – СПб.: С.-Петербургская Акмеологическая Академия, 2000.
2. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності / С. Б. Кримський // Проблеми психології ментальності / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; ред М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 273–302.
3. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у 2 т. / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 708–718.
4. Леонтьев Д. А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности / Леонтьев Д. А. – М. : Смысл, 1999. – 487 с. – Бібліогр. : с. 445–483.
5. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості / Лозова О. М. – К. : Освіта України, 2007. – 402 с. : іл., табл. – Бібліогр. : с. 359–381.
6. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / Петренко В. Ф. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с. : ил. – Бібліогр. : с. 459–480.
7. Пірен М. І. Основы этнопсихологии / Пірен М. І. – К. : Наука, 1996. – 360 с.
8. Попов Б. В. Вторинне і глибинне в розумінні етносу / Б. В. Попов // Політика і час. – 1991. – № 16. – С. 32–41.

9. Шмелёв А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / Шмелёв А. Г. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 158 с.

10. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Янів В. – К. : Знання, 2006. – 342 с.

11. Ярмусь С. Духовність українського народу / Ярмусь С. – Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1983. – 225 с.

В статье изложены результаты исследования психосемантической структуры этнического сознания в контексте акмеологии. Подтверждена гипотеза о разной степени сохранности этнического компонента универсальных понятий и онтогенетической динамике этнорелевантной семантики от юношеского к среднему возрасту.

Ключевые слова: этническое сознание, психосемантика, этнорелевантные понятия.

The article deals with the investigation of psychosemantic structure of ethnical consciousness in acmeological context. The hypothesis that there is a different level of ethnical component of universal notions, temporal stability and ontogenetic dynamics of ethnorelevant semantics from youthful till middle age was proved.

Key words: ethnical consciousness, psychosemantics, ethnic-relevant notions.